

45. НБУ. IP. – Ф. II. – Спр. № 15550-15556. – Арк. 9-12.

46. АП. – Спр. № 10. – Арк. 277-279.

Резюме

В статтє охарактеризованы особенности источниковой базы Батожской битвы в целом, структурированы документальные и эпистолярные источники в отдельные группы и установлена их информационная ценность.

Ключевые слова: Батожская битва, источники, распорядительная документация, дипломатическая корреспонденция, эпистолярии, конфессаты (признания пленных).

Одержано 19 березня 2013 р.

УДК 931.1(477)(092):94(477)''16''(092)

В.В. Верстюк

ФОРМУВАННЯ М. КОСТОМАРОВИМ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ МОНОГРАФІЇ «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ПОВЕРНЕННЯ ПІВДЕННОЇ РУСИ ДО РОСІЇ»

У статті зроблено спробу проаналізувати процес формування М. Костомаровим джерельної бази монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії».

Ключові слова: українська історіографія, історичне джерело, монографія, епістолярії, архів, хроніка, літопис.

В українській історіографії та джерелознавстві порушена нами проблема майже не досліджувалася. Окремі її аспекти (вплив харківських романтиків на вибір теми дослідження, пошук та аналіз джерел через призму романтичної історіографії, специфіка роботи в умовах заслання) знайшли висвітлення у працях О. Гончар¹, М. Грушевського², Д. Дорошенка³, М. Драгоманова⁴, Я. Козачка⁵, І. Крип'якевича⁶, В. Міхеєвої⁷, Ю. Мицика⁸, Ю. Пінчука⁹, П. Попова¹⁰, О. Яся¹¹ та інших дослідників. Разом з тим низка питань (використання історичних пісень і переказів у якості джерел при написанні монографії, вплив попередників, які займалися добою Б. Хмельницького) потребують детального аналізу.

Варто зазначити, що захоплення історією козаччини виникло у вченого у харківський період його життя. Перебуваючи у лавах студентів Харківського університету, він весь свій вільний час проводив за читанням історичної літератури¹². В «Автобіографії» М. Костомаров писав: «Мені хотілося знати долю всіх народів; не менше цікавила мене і література з історичної точки зору»¹³. В січні 1837 р., по закінченню університету, Микола Іванович, під впливом юнацьких мрій та наслідуючи приклад батька, вступив до Кінбурнського драгунського полку юнкером. Однак незабаром юнак дійшов висновку про безперспективність своєї військової

кар'єри. Натомість виявилися його найперші дослідницькі зацікавлення¹⁴. Цьому посприяла робота з «козацькими паперами» в архіві повітового суду міста Острогозька, де квартирував Кінбурнський полк. Так було підготовлено перше дослідження М. Костомарова – «Опис Острогозького слобідського полку» – яке було втрачено під час арешту автора у справі кирило-мефодіївців¹⁵.

Перший науковий досвід породив нові плани: написати історію слобідських козацьких полків. Для реалізації цієї мети Микола Іванович залишив військову службу, вирушив до Харкова, а пізніше до Москви з наміром продовжити свої історичні студії. Він значно розширив коло знайомств, відвідав чимало лекцій відомих учених¹⁶. Проте вирішальними для становлення М. Костомарова як історика, були тогочасні романтичні впливи, зокрема відомої збірки М. Максимовича «Малоросійські пісні» (М., 1827 р.) та середовища харківських романтиків. Серед останніх слід особливо виділити І. Срезневського¹⁷.

Редактор «Запорізької старовини» надав у розпорядження молодого вченого кілька вкрай важливих писемних джерел з історії козацтва, зокрема історичні компіляції П. Симоновського, С. Зарульського, «Сказання про гетьманів до Богдана Хмельницького», «Літописне оповідання про Малу Росію» О. Рігельмана, «Історію Русів» та ін¹⁸. Прикметно, що саме під час їхньої чергової зустрічі у будинку І. Срезневського 15 жовтня 1843 р., яку М. Костомаров вважав справжньою «епохою» у своєму житті, він прийняв рішення «написати історію Богдана Хмельницького». Ця тема залишалася ключовою для історика протягом усього життя¹⁹.

З епістолярної спадщини Миколи Івановича до І. Срезневського можна дійти висновку, що перший займався науковою роботою з великим ентузіазмом і використовував будь-який слушний момент. Навіть тоді, коли був зайнятий продажем свого маєтку в с. Юрасівка, кошти від якого планував використати для свого перебування у Харкові, М. Костомаров влаштувався працювати у місцеву бібліотеку і там почав читати М. Карамзіна²⁰.

З жовтня 1844 р. по липень 1845 р. молодий вчений працював учителем історії у Рівненській гімназії. Упродовж цього часу М. Костомаров збирав матеріали по епосі Б. Хмельницького, відвідав Кременець, Вишневець, Остріг та Берестечко²¹. Під час перебування в останньому провів топографічні замальовки місцевості, щоб краще уявити хід битви 1651 р., яка мала трагічні наслідки для козацької України. До цього Микола Іванович мав уявлення про битву лише із свідчень Й. Пасторія²².

У Кременці зустрівся з паном Радзимінським, який, посилаючись на батьківський рукопис, стверджував, що Б. Хмельницький «прийняв турецьку віру»²³. Крім того, М. Костомаров продовжував займатися етнографічними дослідженнями: зібрав чимало історичних пісень, що стосувалися Б. Хмельницького, Морозенка, національно-визвольних змагань українського народу на Волині в середині XVII ст. На думку радянського дослідника П. Попова, молодий вчений «прийшов до студювання народ-

ної творчості від історії і для історії, оскільки в народних піснях законсервовано внутрішню історію різних верств народу, його психологію, світогляд, етику, народні символи»²⁴.

Докладніше ці події М. Костомаров описав у листах до свого харківського приятеля, етнографа К. Сементовського. У листі від 13 листопада 1844 р., він ділився враженнями про збереження в народі пам'яті про добу Б. Хмельницького; стверджував, що існує величезна кількість переказів, за одним з яких гетьман дозволив віддати кримським татарам жінок у полон²⁵. Молодий учений назвав Б. Хмельницького «великим гайдамакою», який тривалий час розорив польські землі²⁶. Далі Микола Іванович докладно описав, як разом із місцевими жителями брав участь у розкопках католицького костюлу, як збирав народні повір'я стосовно козацької доби. За одним із них він дізнався, що в Берестечку на алтарі однієї з каплиць проявляється кров, як мовчазний свідок численних життів відданих козаками у боротьбі з польською шляхтою та магнатами²⁷.

У 1845 р. М. Костомарова було переведено до Києва на посаду вчителя історії Першої Київської гімназії, а вже у червні 1846 р. його обрали ад'юнктом-професором кафедри історії Київського університету. Саме на цей період припав і початок громадської діяльності Миколи Івановича. Він ще з 1843-1844 рр. був знайомий з П. Кулішем, М. Гулаком і В. Білозерським, а працюючи в університеті, зійшовся з О. Марковичем, Т. Шевченком та Д. Пильчиковим. Саме ці люди значною мірою допомогли М. Костомарову в пошуках джерел по епосі Б. Хмельницького²⁸.

Величезне значення для молодого історика мало знайомство і подальше спілкування (в т. ч. й листовне) з «ветераном науки» М. Максимовичем. Як було зазначено вище, ще у студентські роки М. Костомаров прочитав збірник українських пісень М. Максимовича і лише 1844 р. особисто познайомився з ним за ініціативи П. Куліша. З серпня наступного року вони досить часто спілкувалися, і дружні зустрічі не припинилися після того, як Михайло Олександрович завершив професорську діяльність і переїхав на хутір поблизу Золотоноші (нині смт. Золотоноша Черкаської обл.)²⁹. Останній бував у М. Костомарова, коли той жив у Києві. Молодий дослідник довіряв поважному вченому свої перші підходи до репрезентації епохи Б. Хмельницького. Наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. історик підготував вступ до історії Б. Хмельницького і прочитав його М. Максимовичу. Пізніше у листі до М. Погодіна той писав: «Із задоволенням згадую той вечір у п. Костомарова на початку 1846 р. на Старому Києві, коли він прочитав мені тільки що написаний ним вступ до історії Богдана Хмельницького»³⁰.

Допомогу в дослідженнях вченому надавав і П. Куліш. Наприклад, у листі від 2 травня 1846 р. останній писав, що 7 березня вислав виписки з Літопису Величка та прочитаний ним перший розділ «Богдана Хмельницького» разом із своїми зауваженнями³¹. На жаль, згаданий лист від 7 березня не зберігся, тому ми не можемо дізнатися, якими були ці зауваження.

З листа від 26 вересня 1846 р., адресованого К. Сементовському, ми можемо почерпнути інформацію, що М. Костомаров опрацював «український літопис, списаний з Діаріуша Самійла Зорки, який був писарем при Богдані Хмельницькому»³². Джерело потрапило до історика від Київської Археографічної комісії. На думку Миколи Івановича, воно містило багато нових відомостей, тому він планував його видати з перекладом, а вже згодом опублікувати і «Богдана Хмельницького». Дослідник був настільки захоплений справою, що не зміг стримати своїх емоцій: «Ось скарб днів моїх, який приносить мені більше насолоди, ніж могла б принести молода дружина»³³.

Навесні 1847 р. плідна робота по збору джерел була перервана, оскільки М. Костомарова заарештували за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Після річного ув'язнення в Петропавлівській фортеці історика заслали під нагляд поліції до Саратова із заборонаю «служити по навчальній частині». Тут він перебував упродовж 1849-1858 рр.; працював секретарем статистичного комітету, перекладачем при губернському управлінні, був (до 1856 р.) редактором неофіційної частини «Саратовських губернських відомостей», брав участь у роботі губернського комітету із селянських питань³⁴. Поряд із цим продовжував активно працювати над епохою Б. Хмельницького³⁵.

Єдиним засобом, який зв'язував Миколу Івановича з тими, хто міг надіслати необхідні йому архівні матеріали, було листування. До кола цих осіб точно можна віднести О. Бодяньського, Г. Саблукова, графа Свідзінського. У Саратові дослідник познайомився з Д. Мордовцевим, М. Чернишевським, О. Пипінім, Г. Пасхаловою (Мордовцевою)³⁶. Можливо, частина джерел надходила на їхню адресу, а вже потім ці матеріали потрапляли до М. Костомарова.

Так, наприклад з листів Миколи Івановича до Осипа Бодяньського дізнаємося, що станом на 1849 р. історик вже підготував «нарис «Історії Південної Русі» від повстання Хмельницького до Переяславського договору 1654 р.»³⁷. М. Костомаров просив надіслати йому польські джерела, а саме хроніки С. Грондського, Й. Пасторія, В. Коховського, С. Твардовського, для перевірки та розміщення цитат³⁸. Цими джерелами він користувався ще в «університетській бібліотеці»^{**}. На думку відомого українського історика І. Крип'якевича, такий підхід до роботи (без основних джерел, без відповідного досвіду) не дав змоги Миколі Івановичу подати цілісну картину національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст., але він зумів окреслити її контури, які у наступних виданнях монографії «Богдан Хмельницький» стали більш чіткими³⁹.

* У наступних виданнях монографії (1859 р., 1870 р., 1884 р.) М. Костомаров вже вказував, що під час Переяславської ради 1654 р. ніякого договору не було підписано, була лише присяга на користь Московії. Вона, як зазначав дослідник, викликала бурхливу реакцію в українському суспільстві: не всі полковники присягнули, Запорізька Січ і духовенство зайняли ворожу позицію.

** Тут мова йде або про бібліотеку Харківського університету (1805 р), або про бібліотеку Київського університету імені Св. Володимира (1834 р.).

З польських джерел М. Костомаров почерпнув інформацію про битви між українськими та польськими військами, про кризовий стан Речі Посполитої у першій половині XVII ст. (безсилля королівської влади, тотальну корупцію, козацько-селянські повстання кінця XVI – 20-30-х років XVII). Слід зазначити, що вчений неодноразово у монографії 1857 р. видання посилався на хроніку С. Твардовського «Громадянська війна», оскільки вона була написана на основі щоденників і листів учасників подій⁴⁰.

Микола Іванович, не дивлячись на молодий вік, намагався критично ставитися до джерел. З цього приводу він писав: «Є багато таких матеріалів, які здаються то кисллицями, то солодкими яблуками; але набагато більше таких, які без смаку, як вода – свіжа, здорова... Саме ці матеріали становлять найбільшу цінність»⁴¹.

Граф Свідзінський також надіслав М. Костомарову чимало «старих польських і латинських видань», з яких історик почерпнув відомості, що стосувалися епохи Б. Хмельницького⁴². Крім того, до рук ученого потрапила монографія Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» (М., 1822 р.). Він однозначно використовував її при написанні своєї праці, оскільки є чимало посилань на неї. Микола Іванович не поділяв так званої «кавказької версії» походження козацтва, позитивно, на відміну від Дмитра Миколайовича, оцінював перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського⁴³. Для М. Костомарова монографія Д. Бантиш-Каменського під час саратовського періоду була основним джерелом, на яке він спирався при аналізі українсько-російських відносин середини XVII ст. У додатках до неї було вміщено 17 джерел: умови Зборівської та Білоцерківської мирних угод, деякі матеріали російсько-української угоди 1654 р⁴⁴.

У значно меншій мірі при написанні монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» дослідник користувався 5-томною працею М. Маркевича «Історія Малоросії», оскільки вона була написана на бідній джерельній базі і, за словами Миколи Івановича, у ній «усіх гетьманів показано геніями, які рівня самому Наполеону»⁴⁵.

Під час роботи над монографією М. Костомарову катастрофічно не вистачало «татарських» та «турецьких» джерел. Тут йому допоміг російський сходознавець Г. Саблуков, який в 1830-1849 рр. викладав історію та східні мови в духовній семінарії Саратова. У 1849 р. Гордій Семенович переїхав до Казані, але підтримував зв'язок із Миколою Івановичем (їхня кореспонденція, оригінали чотирьох листів українською мовою, зберігаються у приватній колекції)⁴⁶. У листі від 30 березня 1850 р. М. Костомаров просив надіслати йому які-небудь джерела, що стосувалися б доби Б. Хмельницького, який «був у близькому побратимстві з Іслам-Гіреєм III»⁴⁷.

Дослідник необхідні матеріали скоріше за все отримав, бо у монографії є посилання на якусь татарську хроніку. Судячи зі змісту і хронологічних рамок (1648-1649 рр.), це були виписки із «Історії хана Іслам-Гірея III».

Її автором був придворний ханський історіограф Мехмед Хаджі Сенай. У цьому літописі подано дуже важливі дані про маршрут пересування ординських військ, їхню участь у ряді битв; показано ставлення Іслам-Гірея III і Тугай-бея до українсько-польського протистояння⁴⁸.

Станом на 1855 р. збір джерел для монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» в основному був завершений. Із листа М. Костомарова до О. Бодяньського від 22 червня 1856 р. дізнаємося, що він збирався опублікувати в журналі «Російський вісник» статтю, яка включала перелік, історію джерел з визначенням їх змісту, інформацію про авторів. Як бачимо, мова йде про серйозну синтетичну джерелознавчу працю з історії України середини XVII ст., яка, безумовно, стала б помітною подією в історіографічному дискурсі того часу. На жаль, доля праці нам невідома⁴⁹.

Підготувавши до видання працю «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії», історик мав отримати дозвіл цензури. 1 березня 1856 р. твір потрапив до рук цензора А. Фрейнганга, який «знущався» над ним більше півроку⁵⁰. Микола Іванович дуже нервував, тому звернувся по допомогу до журналу «Вітчизняні записки», де редактором був А. Краєвський. У листі від 1 жовтня того ж року дослідник писав: «Будьте добрі й милостиві до мого нещасного Богдана Хмельницького: врятуйте його від фрейгангівського полону. У мене один тільки примірник цього твору, і тому, зізнаюсь, я сильно боюся за його цілісність в руках такого доброго приятеля, як Андрій Іванович Фрейнганг. У мене немає терпіння Василя Коріятовича, немає, до того ж, і здоров'я його, щоб знову писати історію, котра коштувала мені багатьох років. В «Російському віснику» з'являються такі статті, при яких мій Хмельницький має право пройти у цензурні ворота...»⁵¹. А. Краєвський позитивно відгукнувся на прохання М. Костомарова, і праця публікувалася в журналі протягом усього 1857 р.

Підсумовуючи все вище сказане, можна зробити такі висновки: по-перше, працюючи над монографією «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії», історик намагався залучити якомога більший спектр історичних джерел; по-друге, він спробував узагальнити доробок своїх попередників; по-третє, одним із перших при описі національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. використав матеріали турецького та татарського походження; по-четверте, при написанні праці Микола Іванович в основному користувався наративними джерелами.

Примітки

1. Гончар О. Листування М. О. Максимовича та М. І. Костомарова / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 16. Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 73-79; Її ж У пошуках істини (з епістолярної спадщини М. І. Кос-

- томарова) / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 202-239.
2. Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою. Чернетка статті (машинопис). – ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 17183. – Арк. 1-7; Його ж. Історичні статті Костомарова в «Основи». Чернетка статті (машинопис). – ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 17247. – Арк. 1-27; Его же. Из харьковских лет Н. И. Костомарова / М. Грушевский – СПб., 1908. – 47 с.; Його ж. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини / М. Грушевський // Україна. – 1925. – № 3. – С. 3-20; Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1910. – № 5. – С. 209-225; Його ж. З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 3-19.
  3. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – 221 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров / Д. Дорошенко – К.-Лейпціг. – 96 с.
  4. Драгоманов М. П. Микола Іванович Костомаров. Життєписний очерк / М. П. Драгоманов. – Л.: З друкарні Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1901. – 41 с.
  5. Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня та науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) / Я. В. Козачок – К., 2004. – 352 с.
  6. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII в. / І. Крип'якевич. – Львів, 1923.
  7. Михеева В. В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833-1844). Начало пути. / В. В. Михеева. – Х.: Тимченко, 2007. – 260 с.: ил.
  8. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.
  9. Пінчук Ю. Богдан Хмельницький в оцінці М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 156-160; Його ж. Відображення елементів української національної ідеї в науковій спадщині М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88; Его же. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк) / Ю. А. Пинчук. – К.: Наукова думка, 1984. – 191 с.; Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.; іл.
  10. Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф / П. М. Попов. – К.: Наук. думка, 1968. – 113 с.
  11. Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. В. Ясь // Український історичний журнал – 2007. – № 2. – С. 89-105; Його ж. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших

- часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 512-530; Його ж. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О. Ясь // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 524-604.
12. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киевском университете, 1989. – С. 438.
  13. Там само.
  14. Яневич В. Він – гордість України і надбання слов'янського світу / В. Яневич // Гуманітарні науки. – 2004. – № 2. – С. 181.
  15. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – С. 54.
  16. Там само.
  17. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х – 1847 рр.) / С. Копилов // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 297.
  18. Там само.
  19. Письма Н. Костомарова И. Срезневскому 1838-1878 гг. – Российский государственный архив литературы и искусства (г. Москва). – Ф. 436. Срезневский И. И. – Оп. I. – Д. 1246. – Арк. 38 зв.
  20. Там же. – Арк. 34-35.
  21. Волинь у фольклорно-етнографічних писаннях Миколи Костомарова. – Рівне: Волинські обереги, 2007. – С. 17-18.
  22. Там само. – С. 23.
  23. Костомаров Н. И. Автобиография... – С. 465-472.
  24. Попов П. М. Зазначена праця. – С. 10.
  25. Костомаров Н. Сементовскому [К.]. Путевые записки по Волыни в виде писем. Автограф 1844 г., 13 октября – 16 декабря. – Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. I. Літературні матеріали. – Спр. № 10949-10951. – Арк. 4.
  26. Там само.
  27. Там само.
  28. Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві (1844-1847 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 9.
  29. Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком // Українець. – 1859. – № 1. – С. 150.
  30. Там же. – С. 151.
  31. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. 1841-1850 / Упоряд., комент., Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захарія. – С. 82.
  32. Кобеко Д. Письма Н. И. Костомарова к К. М. Сементовскому. Оттиск из журнала «Русский инвалид». – М., 1916. – С. 9.

33. Там же.
34. Замлинский В. А. Жизнь и творчество Н. И. Костомарова / В. А. Замлинский // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 237.
35. Станиславская А. М. Н. И. Костомаров / А. М. Станиславская // Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. Н. Тихомирова и др. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – С. 130.
36. Драгоманов М. П. Зазначена праця. – С. 14.
37. Шацька А. Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодянського // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 129.
38. Там само. – С. 130.
39. Ясь О. В. Історія як сюжет... – С. 92.
40. Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн.1. – С. 200-290; Кн. 2. – С. 515-575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207-264; Кн. 4. – С. 529-574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323-376; Кн. 6. – С. 377-424; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1-50; Кн. 8. – С. 315-358.
41. Его же. Мысли южноруса. Историческая неправда и Западно-Российский патриотизм / Н. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 142.
42. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров... – С. 44.
43. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... – С. 38.
44. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 501-502.
45. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... – С. 261-262.
46. Беспалова С. В. Неопубликованные письма Н. И. Костомарова периода его саратовской ссылки / С. В. Беспалова // Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие. Сборник тезисов и докладов научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения Н. И. Костомарова (21-22 мая 1992 года, Воронеж-Острогожск). Воронеж, 1992. – С. 29-30.
47. Там же.
48. Мищик Ю. А. Зазначена праця. – С. 209.
49. Шацька А. Зазначена праця. – С. 134-135.
50. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... – С. 506.
51. Письма Костомарова Н. И. Краевскому А. А. Саратов-Петербург. – Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (г. Санкт-Петербург). – Ф. 391 Краевский А. А. – Д. 452. – Арк. 1-2.

Резюме

В статье предпринято попытку проанализировать процесс формирования Н. Костомаровым источниковой базы монографии «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России».

Ключевые слова: украинская историография, исторический источник, монография, эпистолярный, архив, хроника, летопись.

Одержано 26 березня 2013 р.